

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕКИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ ЯК КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО ОСЕРЕДКУ ГУБЕРНІЇ

Висвітлено етапи розвитку бібліотеки Катеринославської земської управи кінця XIX – початку XX ст. Проаналізовано кількісний та якісний склад бібліотечного фондowego зібрання та досліджено різні читацькі категорії.

Об'єктом дослідження є бібліотека Катеринославської земської управи, історія якої тісно пов'язана з історією Катеринослава кінця XIX – початку XX століття. Аналіз діяльності земської бібліотеки дає можливість докладніше усвідомити загальний культурологічний процес українського відродження з його складовими.

Мета дослідження полягала у вивченні історії бібліотеки земської управи через розкриття фондowych зібрань, огляду кількісної характеристики читацької аудиторії. Визначено роль та місце бібліотеки земської управи у функціонуванні бібліотечної мережі Катеринослава кінця XIX – початку XX століття.

У досліджуваній період одним із напрямків діяльності Катеринославського земства стало піклування про розвиток бібліотек міста та повіту, які сприяли підвищенню грамотності населення губернії. Катеринославська управа мала на меті просвітницькі завдання. Бібліотеки міста потребували уваги. Гласний Катеринославського земського зібрання П. В. Гладкий у 1912 р. називав читання та читальні розумними розвагами [10, с. 167].

За В. І. Чарнолуським (1865–1941), діячем народної освіти, редактором «Вестника народного образования», функцією діяльності земства було відкриття спеціальних бібліотек для службовців, які підпорядковувалися земській управі. Їх очолювали особові комісії або окремі попечителі, обрані земським зібранням. Прикметно, що на земську бібліотеку виділялися субсидії у кількості 1 крб 50 коп. на кожного земського службовця. Земські бібліотеки вважалися добре організованими просвітницькими закладами. Книжкові фонди налічували тисячі томів, серед яких значне місце посідали наукові та спеціальні видання.

Земські бібліотеки на початку XX ст. можна назвати й довідковими, тому що вони зберігали колекції земських видань (місцевих та інших земств Російської імперії), різну довідкову літературу, значна кількість якої зберігалася в земській управі. В. І. Чарнолуський називав земські бібліотеки місцевими книгосховищами.

За проектом земств земські бібліотеки в майбутньому повинні змінитися на публічні. Земські бібліотеки задовольняли інтелектуальні потреби населення, підвищували загальноосвітній рівень мешканців Катеринославської губернії.

Розвиток земських бібліотек складався з принципу громадськості, свободи та наукової об'єктивності. За назвою земська бібліотека, як і громадська, виконувала важливу соціальну роль, будучи закладом з міцним матеріальним фундаментом, з хорошим підбором книжок та з підготовленим персоналом. Зазначені бібліотеки повинні були мати штатного бібліотекаря та спеціальне приміщення. Відзначимо, що земські управи розвивали бібліотечну справу свого регіону самостійно та власними коштами. Наявність земської бібліотеки та її стан свідчили про рівень культури діячів земської управи [12, с. 166–168].

До бібліотечної мережі Катеринославської губернії XIX – початку XX ст. належала бібліотека при земській управі. Історія Катеринославської земської бібліотеки починається з другої половини XIX ст. До кінця 80-х рр. XIX ст. З невідомих причин досліджувана бібліотека утримувалася в безладді. І тільки у 1887 р. були виділені кошти на її упорядкування. Бібліотека Катеринославської земської управи задовольняла духовні та культурно-освітні потреби службовців Катеринослава та мешканців Катеринославської губернії.

За Вольтеровськими «Матеріалами» земська бібліотека Катеринослава була відкрита в 1896 р. За постановою Повітового земського зібрання. На початкове улаштування бібліотеки управа виділила 1732 крб 57 коп. Щорічні асигнування бібліотечного бюджету (ремонт та утримання) складали 500 крб. Бібліотека належала до безкоштовних та мала загальнолітературний характер. Бібліотека мала друкований каталог з переліком книг та журналів, ухвалених Міністерством народної освіти. Цікаво, що інформація про діяльність земської бібліотеки постійно друкувалася у щорічних звітах Катеринославської управи [4, л. 32-33].

Існування бібліотеки земської управи на початку XX ст. Зафіксовано у місцевих довідкових виданнях «Весь Екатеринослав» та «Приднепровье» [1, с. 158; 11, с. 269]. Місцем її розташування став будинок повітової управи, в якому бібліотеці належала окрема кімната. Бібліотека підпорядковувалася голові земської управи С. А. Бродницькому.

На початку XX ст. бібліотекою завідувала донька почесного громадянина Катеринослава В. Я. Кабакова, отримуючи регулярну платню у розмірі 60 крб на рік. В. Я. Кабакова мешкала у власному будинку по вул. Нагорній.

Діяльність Катеринославської земської бібліотеки закріплена статутом, який у 1902 р. складався з 13 параграфів. Статут містив правила безкоштовного користування виданнями земської бібліотеки. Запис до бібліотеки проводився на підставі письмової заяви до управи. Читач отримував абонементну книжку, яка містила правила отримання та повернення бібліотечних видань. У статуті затверджена кількість примірників (норма): за одне відвідування читач отримував не більше двох книжок та одного журналу минулих років у переплетеному вигляді терміном не більше трьох тижнів та нових журналів – на сім днів.

Значна увага у статуті приділялася питанням збереження фондів та заміни загублених бібліотечних видань. Приємно, що на той час діячі, які брали участь у складанні статуту як основного документа бібліотеки, розуміли цінність та значення книжок як джерел минулих та сучасних знань. У зв'язку з цим статут визначав суворі правила заміни: у випадку утрати (загублення) одного тому повного зібрання творів письменника читач ніс матеріальну відповідальність за все повне видання. Розрізнене (роз'єднане) зібрання творів передавалося (віддавалося) читачу-винуватцю у його власність [5, с. 185, § 8].

Наступний момент стосувався проблеми псування книжок (виривання сторінок). Бібліотекар стежив за поверненими книжками, в яких не повинно бути загнутих сторінок, надписів у тексті та різних виправлень. За порушення правил читач позбавлявся права подальшого користування бібліотекою. Винний (провинний) читач повинен розрахуватися з бібліотекою впродовж одного місяця, в іншому разі кошти за бібліотечне видання утримували з платні читача.

У 1913 р. статут бібліотеки Катеринославської земської управи складався з одинадцяти параграфів (на два менше, ніж на початку XX ст.). Зміни внесені стосовно продовження терміну користування бібліотечними виданнями з поважної причини шляхом повідомлення про це в бібліотеку (§ 4). Параграф восьмий статуту визначав правила користування цінними ілюстрованими виданнями та словниками тільки в приміщенні бібліотеки (у читальному залі). За порчу бібліотечних видань керівництво бібліотеки застосовувало штрафи (§ 10). Одним із напрямків роботи з боржниками був постійний нагляд (увага) за читачем та місцем його мешкання: у випадку зміни адреси читач повинен повідомити про це бібліотеку (§ 11) [7, с. 6].

У § 13 статуту за 1912 р. Зазначалося, що передплатник бібліотеки (читач) повинен був пошити сумку з полотна або церати для подальшого зберігання бібліотечних книг у випадку їх відправлення земською поштою [6, с. 231].

Вартість початкового фонду земської бібліотеки (80-ті рр. XIX ст.) становила 4457 крб. Бюджет бібліотеки складався з трьох пунктів: утримання земської бібліотеки, придбання нових видань та платня за відувачу й палітурщику. У 1907 р. Земство витратило на купівлю книг та журналів 494 крб 83 коп., у 1912 р. сума становила 577 крб 71 коп., а у 1915 р. на комплектування виділено 851 крб 27 коп. Зростання асигнувань на бібліотечні потреби є очевидним: земство розуміло значення бібліотеки як зібрання (колекції) книжкових та періодичних видань у подальшому розвитку Катеринослава.

Зростання бібліотечного фонду Катеринославської земської бібліотеки можна простежити у порівнянні:

- 1902 р. – 1219 томів книг російської мовою
- 1907 р. – 1246 томів книг та 833 томи періодичних видань
- 1912 р. – 1643 томи книг та 1043 томи періодичних видань
- 1913 р. – 1991 том книг та 1091 том періодичних видань
- 1914 р. – 2038 томів книг та 1115 томів періодичних видань
- 1915 р. – 2088 томів книг та 1139 томів періодичних видань.

Зазначимо, що у 1913 р. бібліотека придбала 86 цінних томів «Энциклопедического словаря» Ф. Брокгауза та І. Ефрона вартістю 258 крб. Склад бібліотечного фонду земської управи змінювався відповідно до вимог часу з появою нових науково-освітніх напрямків.

Фонди земської бібліотеки були представлені книгами та періодичними виданнями різної тематики: історія, географія, філософія, педагогіка, природознавство, медицина, релігія, сільське господарство. Також фонди містили книги з самоосвіти. Невеликою кількістю представлених видань з соціології та політичної економії.

Найбільшим вважався відділ художньої літератури (російська та перекладна белетристика). У 1907 р. відділ налічував 805 видань, у 1914 році він виріс до 1115 видань, у 1915 р. кількість художнього фонду досягала 1255 видань. Поповнення белетристичними творами відбувалося за читацьким попитом та вимогами часу. Обсяг літератури з сільськогосподарських знань (62 примірники), соціології та політекономії (33 примірники) залишався без змін.

Увагу привернули деякі факти з бібліотечного фондового зібрання. Так, у 1913 р. бібліотека поповнила фонди виданнями біографічного змісту у кількості 10 примірників. У той рік земська бібліотека орга-

нізовує відділ, присвячений літературі, критиці та публіцистиці, кількість якого становила 124 видання [7, с. 3].

У 1914 р. придбання нових видань було (вважалось) незначним. Кількісно книжкове бібліотечне зібрання збільшилося на 47 примірників. Найбільший відсоток складали російські та зарубіжні художні видання (38 примірників). Філософський та педагогічний фонд збільшився на чотири примірники; природознавчі та медичні науки складали три примірники; літературознавчий та публіцистичний відділ поповнився двома примірниками [8, с. 3].

Збільшення фонду земської бібліотеки у 1915 р. відбулося за рахунок белетристичного відділу у кількості 50 томів [9, с. 213]. Земська управа опікувалася поповненням фонду періодичних видань. За звітами з кожним роком кількість журналів та газет земської бібліотеки збільшувалася: у 1907 р. бібліотека налічувала 833 томи, серед яких увагу привертав науково-популярний журнал з питань архітектури та будівництва «Зодчий» видавництва Санкт-петербурзького Товариства архітекторів (1872–1917 рр.). Щорічні надходження (1912–1915 рр.) періодики до бібліотеки складали від 24 примірників (1914–1915 рр.) до 48 примірників (1913 р.)

Джерелом поповнення фонду земської бібліотеки був оптовий книжковий склад Л. С. Гінзбурга, який розміщувався на вулиці Казачій, будинок 27. Склад реалізовував книги Петербурзького, Московського та інших російських книговидавництв, щоденно отримуючи новинки. Земська бібліотека отримувала книжки зі знижкою. На складі приймалася передплата журналів. Також через склад бібліотека отримувала навчальні підручники, класичні видання та перекладну художню літературу [11, с. 384].

Нашу увагу привернула діяльність Катеринославського відділення книготорговельного товариства «Культура», яке існувало у 1910-х рр. високому рівню організації товариства сприяло відкриття російського представництва у Лейпцигу, Відні та книжкового товариства «Просвещение» в Санкт-Петербурзі. Відділення товариства «Культура» розміщувалося в Катеринославі на вулиці Олександрівській, будинок 5. Книжковий склад пропонував науково-популярні книги з гравюрами та ілюстраціями на виплат. Каталог товариства висилався бібліотекам безкоштовно [11, вкл. XVII].

Проаналізуємо фонд Катеринославської земської бібліотеки у 1914 р. За кількісним та якісним складом, спираючись на «Каталог книг библиотеки Екатеринославской уездной земской управы» [2]. Фонди земської бібліотеки склалися з одинадцяти відділів: релігія; філософія та педагогіка; соціологія та політекономія; біографія та істо-

рія; географія, етнографія, мандрівки; природознавство та медицина; самоосвіта; сільське господарство; література, белетристика. Одинадцятий (останній) відділ містив періодичні видання. Окремо зберігалися альбоми.

Фонди відкривалися з комплексу соціально-гуманітарних наук. У 1914 р. філософсько-педагогічні науки репрезентовані 115 книгами, переважно перекладними виданнями. У Катеринославській земській бібліотеці відділ «Педагогіка» був представлений іменами відомих педагогічних діячів XIX ст. (К. Ельницького, П. Каптерова, Я. Коменського, П. Г. Міжуєва, І. Г. Песталоцці, Ф. Рабле, М. Монтеня, Л. Толстого, К. Д. Ушинського). Відділ містив окремі твори, енциклопедії, навчальну та науково-популярну літературу, педагогічні видання, присвячені сімейному вихованню та навчанню дітей, історії педагогіки, дитячому читанню [2, с. 10–15].

Відділ «Релігія» містив видання російських релігійних діячів: митрополита Макарія, ієромонаха Михаїла, Г. Петрова (11 книг); твори зарубіжних богословів (Е. Ренана, Ш. Соссей, Ф. Фаррар) у кількості 40 примірників. Соціологічні науки налічували 37 книжок. Історичний відділ бібліотеки Катеринославської земської управи складався з біографічних видань історичних діячів (Б. Хмельницького, Катерини II); з історичних творів С. Ф. Платонова, М. Покровського, С. М. Соловйова. Зазначимо, що земська бібліотека мала рідкісні і цінні видання М. Костомарова «Исторические монографии и исследования: в 20 книгах», «Русская история» (2 томи); Е. Лавісс та А. Рамбо «История XIX века» у восьми томах; Д. І. Яворницького «История запорожских казаков» (3 т.), «Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края», «Вольности запорожских казаков»; Ф. Гизо «История цивилизации в Европе»; фундаментальну працю під назвою «Отечественная война и Русское общество, 1812–1912 гг.» у семи томах. Загальна кількість історичних видань становила 67 примірників.

Кількість книжок з географії сягала 45 примірників. Серед них увагу привертала вітчизняні автори – мандрівники та дослідники (В. Кравецкий «Япония», Е. Марков «Очерки Крыма», М. М. Пржевальский «Путешествие к Лобнору и на Тибет», П. П. Семенов-Тянь-Шанский «Россия: географическое описание: в 4 т.». Значне місце посідало енциклопедичне видання французького географа та мислителя Е. Реклю «Земля и люди: в 10 кн., 19 томах» [2, с. 27–31].

Серед медичних видань (40 книг) виділялися довідкові та енциклопедичні книги: «Практическая хирургия: в 4 т., 6 кн.», «Реальная энциклопедия практической медицины» у 11 томах, кожний том якої коштував 8 крб 50 коп. [2, с. 33–34].

Земська управа піклувалася про самоосвіту катеринославських мешканців: існувала «Бібліотека для самоосвіти» (44 книги), для якої купували різногалузеві видання (біологія, історія, математика, медицина, техніка, хімія).

Сільськогосподарська література складала 63 книги. Серед літературознавчих праць виділяються зібрання творів, наукові та навчальні видання у кількості 43 примірників. Цей відділ містив й українські видання: І. П. Котляревський «Старинные портреты» (5 кн.), М. Чалий «Жизнь и произведения Т. Г. Шевченко». Зауважимо, що бібліотечні фонди земської бібліотеки містили фундаментальні зарубіжні твори з історії літератури: Л. Пти-де-Жильвилль «Иллюстрированная история новейшей французской литературы» (вартістю 5 крб); І. Шерр «Иллюстрированная всеобщая история литературы: в 2 т.» (вартістю 6 крб) [2, с. 55–57].

Найбільшим за обсягом був белетристичний відділ (487 книг), який складався з російської та зарубіжної прози. Серед російських авторів привертають увагу книги О. В. Амфітеатрова (28 примірників), А. Вербицької (35 примірників), відомого письменника-гумориста М. О. Лейкіна (41 книга), В. Немировича-Данченка (30 книг), Д. Н. Маміна-Сибіряка (15 книг). У фонді широко представлені повні зібрання творів О. Ф. Писемського (24 т.), Є. Саліас (псевдонім Є. Тур) (22 т.), Л. Толстого (нове видання) (14 т.), А. П. Чехова (24 т.) [2, с. 58–63].

Окремий підвідділ становила російська та малоросійська поезія. До останньої належали книги Б. Грінченка, М. Кропивницького, Т. Шевченка, видавця О. С. Суворіна «Хохлы и хохлушки», літературний збірник «Пам'яті Кониського». Зарубіжні видання представлені повними зібраннями творів англійських, американських, німецьких, італійських, польських та французьких письменників XVIII – початку XX ст. Серед них: Д. Байрон (3 т.), О. де Бальзак (14 т.), Г. Гейне (12 т.), Вольтер (13 т.), І. Гете (8 т.), В. Гюго (11 т.), Г. Д'Аннунціо (8 т.), Г. Лессінг (5 т.), Д. Лондон (10 т.), Г. Сенкевич (7 т.) [2, с. 68–127].

Катеринославська земська управа виділяла кошти на придбання ілюстрованих альбомів, кількість яких складала у 1914 р. п'ять примірників, три з них присвячені історичній тематиці: «Царствующий дом Романовых» вартістю 50 крб; ювілейне видання «Отечественная война» вартістю 30 крб; «Война русского народа с Наполеоном 1812 г.» (50 крб). Земська бібліотека мала цінне красознавче видання «Южно-Русская областная выставка в Екатеринославе 1910 г.» (30 крб) та сільськогосподарський «Альбом рисунков по шелководству» (5 крб) [2, с. 128].

Одинадцятий відділ фонду земської бібліотеки містив періодичні видання – 47 назв різногалузевих журналів та газет. Перше місце

посідали загальнодержавні журнали, які містили відомості про політичні, економічні, історичні, освітні та літературні події в Російській імперії («Вестник Европы», «Вестник иностранной литературы», «Жизнь», «Земское дело», «Киевская старина», «Образование», «Русская мысль», «Русская старина»).

За читацькими категоріями (запитами) бібліотека комплектувалася сільськогосподарськими та медичними журналами. Наприклад, періодичні видання сільськогосподарської тематики представлені в бібліотеці десятима назвами: «Земледельческая газета», «Плодоводство», «Пчела», «Садовод», «Сельское хозяйство и лесоводство», «Хлібороб», «Хуторянин» та інші.

Для підвищення майстерності медичних працівників Катеринославська земська управа пропонувала професійну періодику (фахові видання) у кількості семи назв: «Акушерка», «Врач», «Медицинский журнал», «Московское медицинское обозрение», «Русский врач», «Спутник здоров'я», «Фельдшер» [2, с. 30; 3, с. 92]. Рівень діяльності бібліотеки визначався наявністю іноземних журналів. Бібліотека налічувала дев'ять назв сільськогосподарських журналів німецькою та французькою мовами: «Acker Gartenbau Zeitung», «Le Jardin», «Revue Horticole» та інші [2, с. 131].

Таким чином, аналіз «Каталогу» як першоджерела дав змогу виявити кількісний та якісний склад земської бібліотеки Катеринославської губернії, проаналізувати та систематизувати книжково-періодичне фондове зібрання Катеринославської управи за його відділами.

Ядро бібліотеки складали читачі. Земська бібліотека обслуговувала три читацькі категорії. Найбільший відсоток становили вчителі (51–71 особа), друге місце посідали службовці (24–87 осіб). Бібліотечними фондами земської бібліотеки користувалися й медичні працівники (земські лікарі, фельдшери та акушерки) (22–24 особи). Ця категорія залишалася незмінною.

Оглянемо кількісний стан читацької аудиторії за 1902–1915 рр. Читацький контингент земської бібліотеки відповідав двом основним напрямкам земської діяльності: земська школа та земська медицина. Щорічна кількість читачів бібліотеки Катеринославської земської управи зростала від 110 осіб у 1902 р. до 180 осіб у 1915 р.

У 1907 р. найактивнішою читацькою аудиторією були вчителі, які прочитали 708 видань. Часто зверталися до земської бібліотеки службовці управи, які користувалися 537 бібліотечними виданнями. Кількість читацьких замовлень медичних працівників складала 444 видання. За звітами загальна книговидача у 1913–1914 рр. відзначалася стабільністю (2442; 2445 видань).

У 1915 р. відбулися зміни у читацьких категоріях. Частіше до бібліотечного фонду зверталися службовці управи, які прочитали 1029 видань, що складало 40 % від загальної книговидачі земської бібліотеки (2549 видань). Підвищеною увагою користувалися журнали: 87 читачів-службовців прочитали 147 примірників. Обертальність кожного журналу складала 2,3. Вчителі замовили 945 видань (34 %). Медичні працівники зверталися до земської бібліотеки з метою читання художніх творів (белетристики) (408 кн.).

Аналіз читання доводить, що найбільшим попитом на початку ХХ ст. У читачів Катеринославської земської бібліотеки користувалися літературні та белетристичні видання (52 %). Незмінну читацьку увагу привертала історична та географічна література, книговидача якої становила у 1912 р. 119 видань. Середня кількість запитів припадала на літературу з релігії, філософії та педагогіки. Література з соціології, політичної економії та промисловості цікавила вчителів та службовців, які прочитали у 1912 р. 21 книгу [6, с. 227].

Медичних працівників у першу чергу цікавила історія та географія (книговидача – 31 книга), далі привертала читацьку увагу література з соціології (книговидача – 10 книг). Професійний інтерес викликала фахова література (медицина та гігієна) (книговидача – 29 книг). Зазначимо, що у 1914 р. чотири читачі – земські лікарі – користувалися 110 бібліотечними виданнями, з яких 60 % складала белетристична література та 40 % – журнали, що містили нові відомості про події та процеси, які відбувалися в Російській імперії та Катеринославі.

Для підвищення культурного рівня читачі Катеринославської земської бібліотеки мали змогу користуватися книжками не тільки в бібліотеці, а й дома.

У висновках до розділу подаємо зведену таблицю основних показників діяльності земської бібліотеки.

Рік	Кількість читачів	Кількість фонду	Кількість книговидачі		Асигнування (комплектування та заробітна платня)
			книги	журнали	
1902	110	1219 т.	1525	–	500 крб
1907	99	2079 т.	1517	172	494 крб 83 коп.
1912	128	2686 т.	2147	318	577 крб 71 коп.
1913	146	3082 т.	2103	339	692 крб 19 коп.
1914	153	3153 т.	2124	331	768 крб
1915	180	3227 т.	2217	332	851 крб 27 коп.

Позитивні зміни діяльності бібліотеки зумовлені рівнем соціально-економічного та культурного розвитку мешканців Катеринослава початку ХХ ст.

Таким чином, діяльність земської бібліотеки скеровувалася земською управою, яка опікувалася культурно-освітніми проблемами та відповідала за бібліотечну справу на Катеринославщині. Земство підтримувало підвищення інтересу до книг та читання. Підсумовуючи, зазначимо, що бібліотека Катеринославської земської управи мала велике значення для поширення знань серед населення Катеринославщини, обслуговуючи освітян, медичних працівників та службовців управи. На початку ХХ ст. Земство турбувалося про розширення знань медичних працівників, підвищуючи їх професійну майстерність. Увагу земства привертала й підготовка вчителів більш високого рівня з урахуванням підвищення кваліфікації та професійного досвіду.

Бібліографічні посилання

1. Весь Екатеринослав на 1911 г. – Екатеринослав, 1912.
2. Каталог книг библиотеки Екатеринославской уездной земской управы, учрежденной для служащих в уездном земстве. – Екатеринослав, 1914.
3. *Лохматова А.* Катеринославське земство / А. Лохматова. – Запоріжжя, 1999.
4. Материалы по истории народных библиотек городов и земств России, собранные библиотекарем Вольтером // Архив Библиотеки РАН. – Ф. 158, оп. 4, п. 27.
5. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1907 г. – Екатеринослав, 1908.
6. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1912 г. – Ч. I. – Екатеринослав, 1913.
7. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1913 г.: По школьному отделу, земской библиотеке. – Екатеринослав, 1914.
8. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1914 г.: По школьному отделу, земской библиотеке при управе и библиотекам-читальням в уезде. – Екатеринослав, 1915.
9. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1915 г.: По школьному отделу. – Екатеринослав, 1916.
10. Постановления Екатеринославского Губернского Земского собрания 47-й сессии 1912 г. – Екатеринослав, 1913.
11. Приднпровье: Ежегодник. – Екатеринослав, 1910.
12. *Чарнолуцкий В.* Земство и народное образование / В. Чарнолуцкий. – Ч. 1. – СПб, 1910.

Надійшла до редколегії 21.11.2008 р.